

16. Щербань П. Формування духовної культури особистості / П. Щербань // Рідна школа. – 1999. – № 7 – 8. – С. 28–29.

Статья посвящена проблеме воспитания духовных качеств личности, определению сущности данного понятия, изучению путей формирования духовных качеств личности. Автор исследует источники формирования данного понятия и трактовку учеными понятия «духовность» в различные исторические периоды развития общества.

Ключевые слова: *духовность, духовные качества, духовная культура, гармоничное развитие, нравственность, эстетические чувства, духовные ценности.*

This article is devoted to the problem of education of spiritual qualities of personality, the essence of the concept and ways of forming the spiritual qualities of students. The author explores the historical origins of the issue of education and spiritual qualities of the individual interpretation of the scientists the concept of "spirituality" in different historical periods of development.

Keywords: *spirituality, spiritual qualities, spiritual culture, harmonious development, morality, aesthetic sense, spiritual values.*

Іванова О.І. – асистент кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ, Україна)

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор Г.П. Шевченко

УДК 373.21 (09)

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ В РОБОТАХ ВАСИЛЯ ЗЕНЬКІВСЬКОГО

О.В. Канарова

У статті представлено огляд положень психології дитинства у роботах Василя Зеньківського, що стосуються духовно-морального виховання дитини. Автор характеризує значення досвіду видатного педагога, богослова і філософа у вирішенні проблем формування моральних рис дитини, релігійної освіти у дитинстві.

Ключові слова: *виховання, духовність, моральність, дитина.*

Сьогодні дедалі частіше постає питання про духовний розвиток дитини як першорядний елемент змісту навчання та виховання, а також і про те, що якісне навчально-методичне забезпечення процесу духовно-морального виховання стає найважливішою умовою успішності у досягненні результату виховної дії вихователів та вчителів. Сьогодні видається, що виховати духовну особистість можна тільки у тісній співпраці сім'ї, школи, релігійних об'єднань, громадськості. Також відчутно назрілою є потреба в теоретико-методичному забезпеченні курсів духовно-морального спрямування, зокрема у роботі із майбутніми вихователями та вчителями початкових класів. При цьому головними завданнями вихователя і вчителя є підтримка бажання дитини у прагненні до істини, добра, виконання власного покликання у світі, навчання дитини відрізнити моральне від аморального, допомога у здійсненні моральних вчинків.

Останні дослідження, що висвітлюють внесок Василя Зеньківського у розробку проблеми духовно-морального виховання особистості, ми знаходимо у таких авторів, як А. Січкара (Становлення інституту підготовки фахівців з дошкільної освіти в Українській народній республіці) [6]; О. Зонтов (Методологічні засади дослідження підліткового віку в контексті завдань сучасної психології) [4]. Також праці відомого педагога вивчалися у дисертаційному дослідженні Т. Слободянюк "Становлення та розвиток професійної підготовки фахівців з дошкільного виховання в Україні (кінець XIX – початок XX-го століття)" [7].

Разом із цим проблема формування духовно-моральних цінностей дитини у роботах Василя Зеньківського є недостатньо вивченою, адже, насамперед, увага дослідників зосереджується на самій постаті Василя Зеньківського або на роботі із такими віковими категоріями, як студенти – майбутні фахівці та підлітки, тоді як проблема духовно-морального виховання дітей дошкільного віку та школярів початкової школи у роботах Василя Зеньківського сучасними дослідниками майже не розглядалася. Це актуалізує необхідність характеристики особливостей духовно-морального виховання дитини у роботах відомого педагога, що є **метою** цієї статті.

Духовно-моральне виховання дитини дошкільного віку та дитини, що навчається у початковій школі, у роботах Василя Зеньківського часто

залишається за межами інтересу багатьох дослідників і глибоко не осмислюється.

Але, на нашу думку, аналізувати процес виховання духовності, моральності у працях одного із яскравих представників християнської педагогіки сьогодні є дуже потрібним. Особливий інтерес при цьому мають становити дослідження його філософських, психологічних та педагогічних робіт, оскільки В. Зеньківський, у пам'яті його сучасників, мав не тільки великі теоретичні напрацювання з духовно-морального виховання особистості, але й був людиною з високими моральними якостями, добрим пастирем, сповненим оптимізму та людяності [5, с. 4].

Блискуча освіта, ерудиція, відданість справі духовно-морального виховання – фактори, що допомагали протопресвітеру В. Зеньківському долати різні труднощі, вирішувати конфліктні ситуації. І, незважаючи на інтерес як з боку науковців, так і з боку практиків до відомого педагога, філософа, богослова, про що свідчать публікації останніх років, слід зазначити, що в цілому недостатньо уваги приділяється висвітленню його значення в історії педагогіки, адже його діяльність у радянські часи через ідеологічні упередження замовчувалась.

Сьогодні все більше вчителів та вихователів починають розуміти, що виховати моральну дитину без опори на традиційні основи християнського виховання дуже складно, і робота з духовно-морального виховання має бути безперервною, із урахуванням вікових особливостей дитини, її індивідуальних якостей. Прийнятною для всіх вихователів та вчителів є і така позиція, що у тому випадку якщо не займатися духовно-моральним вихованням дитини, то через деякий час її перевиховати буде дуже важко.

Отже, одним із завдань в оновленні системи духовно-морального виховання дитини є узагальнення здобутків видатних педагогів, зокрема досвіду виховної роботи видатного українського вченого Василя Зеньківського.

Протопресвітер В. Зеньківський відомий своїми працями, що присвячені проблемі виховання у світлі християнської антропології, релігійної педагогіки, психології дитинства тощо [1; 2; 3; 5]. З'ясовуючи психічну своєрідність дитинства, В. Зеньківський виходив із твердження про те, що проблема духовно-морального виховання дитини залежить від її психічного розвитку. Вчений вказував, що до цієї проблеми найпершими звернулися лікарі, оскільки саме вони зіткнулися із

проблемами дитячих захворювань та своєрідністю їхнього лікування і дійшли до висновку про те, що дитину не можна лікувати, як дорослу людину, до дитини має бути інший підхід. Так, особливості розвитку дитячого організму висували нові складні вимоги до лікування дитини, а отже, змусили замислитися вчених у подальшому щодо набуття основ знань про регулювання процесом виховання дитини із урахуванням своєрідності зростання дитини, її духовного життя [3, с. 10].

Наукове вивчення особливостей дитячої душі, на думку В. Зеньківського, було наведено у книзі лікаря Тідеманна (1787), яка містила відомості про психічні здібності дитини. Також В. Зеньківський вказує на таку книгу Лебіша, як “Історія розвитку душі дитини” (1851), книгу лікаря Сигізмунда “Дитя і світ” (1856), що висвітлювала питання дитячої душі, а також і дослідження щодо дитячої втомлюваності руського психіатра І. Сікорського та ін.

Завданням психології дитинства, за В. Зеньківським, є вивчення психічної своєрідності дитинства, що має з'ясувати типові варіації, що спостерігаються у конкретних проявах душевного життя. При цьому, за автором, “дитинство” є “натуральною групою”, поряд із якою звичайно ставлять такі натуральні групи, як “психічна зрілість”, “старість”.

В. Зеньківський розкривав основний метод під час виховної роботи із дітьми – спостереження. “Звичайно, – вказував вчений, – для психології дитинства має зберігати силу те, що має значення і для загальної психології, що головним методом має бути самоспостереження. Але в якому сенсі це можна пристосувати до психології дитинства? Діти мають мало інтересу до себе, до свого внутрішнього життя, здатність розрізняти й аналізувати у відношенні до світу внутрішнього життя – ще настільки слабо розвинена в них як і вміння чітко формулювати та ясно виражати власні переживання...” [3, с. 19-20]. Отже, за В. Зеньківським, користуватися у виховній роботі самоспостереженням дитини неможливо.

Завдання зовнішнього спостереження, за педагогом, – стежити за розвитком дитини з перших днів її життя, відзначати появу нових сторін у її реакціях, її розумінні навколишнього, у її самостійних рухах, стежити за розвитком кожної психічної функції та за їх взаємодією. При цьому тлумачення спостереження за дитиною як особливий метод, за В. Зеньківським, є неможливим, адже під час таких тлумачень навіть у досвідчених психологів дуже часто зустрічаються помилки, зумовлені

аперцепцією – усвідомленням власних сприймань у світі тих або інших образів, ідей, настроїв тощо. Як додатковий метод, за педагогом, можна використовувати фізіономічний метод, що має бути допоміжним прийомом для спостереження за мімікою дитини та забезпечуватися її фотографіями.

Протягом раннього дитинства, за В. Зеньківським, закладаються підвалини особистості, формуються її головні інтуїції, цінності, досвід тощо [3, с. 60]. Під час цього періоду визначається загальна “установка”, що у майбутньому виражає тип людини. Цього процесу сама дитина, на думку педагога, не розуміє і не розуміють цього дорослі, яких у своїй праці В. Зеньківський називав “сліпими вождями сліпих”. За висловом вченого, дорослі відчують, що у душі дитини під покривом зовнішніх процесів відбувається дуже складний процес. Також дорослі відчують, що дитина переживає “внутрішню драму”, і саме у цей період дитяча душа є особливо ніжною. Незначні події, на перший погляд, глибоко відбиваються в душі дитини і дають про себе знати все життя. Дитина у цей період довірлива та наївна, не відчуває ризику. Участь фантазії у збудженні сил її душі стимулює творчі пориви, і дитина живе у прекрасному світі, не підозрюючи про темну, грубу та сувору сторону життя. Те, що калічить душу дитини, образи, конфлікти та душевні рани В. Зеньківський називає підземним вогнем, що потім, під час психічного потрясіння виходить з під контролю. Отже, саме у цьому періоді формуються комплекси, що у підсвідомій сфері визначають висхідну точку майбутніх психічних захворювань.

Період “другого дитинства” автором визначався як “героїчний період”, адже моральна свідомість дитини вже висуває перед нею моральні ідеали, і саме у цей період будуються плани на майбутнє життя. У цьому періоді відбувається, за В. Зеньківським, основний перелом в установці, в новому підході до світу. Якщо період раннього дитинства характеризується тим, що дитина є зануреною у світ власних переживань, то у фазі другого дитинства світ розуміється вже як такий, що є незалежним від фантазії дитини, і часто є суворим, потребує пристосування. Але моральні ідеали, за автором, виступають не як ідеали-ідеї, а як ідеали-образи. Також В. Зеньківським зроблено акцент на тому, що у тих випадках, коли дитина залишається без батька у період першого дитинства, то це залишає слабкий слід у душі дитини, тоді як у другому дитинстві така подія має глибокий вплив на неї –

старить дитину, що відразу є відчутним у її духовному житті. Саме у другому дитинстві починають зростати такі “квіти зла”, якими В. Зеньківський називав брехливість, що зростає із двозначної грайливості. Її мета не пов’язана із будь-якою вигодою, а виходить з прагнення “попустувати”. Така позиція дитини “введення в оману інших” спочатку має таку ж привабливість, як і гра, але трохи пізніше дитина використовує цю позицію для власних життєвих цілей. Звичайно, дитина розуміє, що йде невірним шляхом, але дорослі моральними повчаннями відштовхують від себе дітей. Ті результати, які вважаються дорослими найбільш ризикованими, в уяві дитини змальовуються менш скромними рисами і вона не бачить особливих негараздів у власних маленьких проступках.

Також у роботі “Психологія дитинства” автор писав про те, що поряд із співпереживанням, живою чуйністю і простим потягом, симпатією до людей потрібно визнавати й вияви соціальних почуттів дитини у протилежному напрямі, а саме – жорстокості, нерозуміння чужих страждань. Порушуючи питання щодо духовного розвитку дитини, педагог вказував на необхідність заглиблення до дитячої душі, до занурення у метафізику дитинства. Така робота надає вихователям та вчителям знання про те, що моральне здоров’я дитячої душі є найважливішим, найглибшим чинником її духовного розвитку. Також, за В. Зеньківським, саме у моральній чистоті, щирості, простодушності і цілісності духу дитини закладено головну моральну силу дитинства.

В. Зеньківський і моральне, і естетичне, і релігійне життя включав у таке поняття, як духовне життя. За педагогом, релігія є глибокою, внутрішньо необхідною психічною функцією, що не може бути вилученою з душі людини. У суспільстві, де поширено безвір’я, людина не може втратити потреби в релігії і саме тому її психічні потреби задовольняються цілою низкою сурогатів. Вивчаючи дитяче релігійне життя, педагог на перший план висунув міфологічний характер загального ставлення дитини до дійсності. За В. Зеньківським, увесь світ для дитини сповнений життям – часто недосяжним, таємничим. Це, на його думку, стосується як близької дійсності, так і того, що перебуває поза межами досвіду дитини.

Педагог вказував також і на помилки у релігійному вихованні дитини, а саме – занадто ранню інтелектуалізацію релігійних переживань дитини, повідомлення релігійних ідей, які дитина ще не

може досягнути в силу свого психічного розвитку. Так, педагог порушував питання про те, що релігійні образи дитина потребує, і чим вони доступніші, зрозуміліші, то сильніше їх влада над дитячою душею. Зовсім іншої позиції педагог дотримувався у використанні для релігійної освіти релігійних ідей, до яких дитині потрібно дозріти, дорости. При цьому релігійне виховання та викладання у школі, за В. Зеньківським, є дуже складним завданням для вихователя та вимагає вивчення Святого Письма під керівництвом священнослужителя [5, с. 116].

У сучасних педагогічних працях розкриваються нові перспективи та способи щодо вирішення проблеми духовно-морального виховання. Однак якщо говорити про цілісні дослідження і здобутки вітчизняної педагогічної спадщини щодо духовно-морального виховання дитини, то ця проблема розглядалася лише побіжно. Перспективою дослідження є аналіз психолого-педагогічної літератури для з'ясування теоретичних основ проблеми духовно-морального виховання дітей дошкільного віку та учнів початкових класів.

Література

1. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М. : Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. — 224 с.
2. Зеньковский В. В. Педагогические сочинения / Е.Г. Осовский (общ.науч.ред.и вступ.ст.), Е.Г. Осовский (сост.), О.Е. Осовский (сост.). – Саранск : Типография "Красный Октябрь", 2002. – 807с. – (Педагогическая библиотека Российского Зарубежья; Т.2).
3. Зеньковский В. В. Психология детства / В.В. Зеньковский. – М. : Академия, 1996. – 352с. – (Философско-психологическая библиотека).
4. Зонтов О. В. Методологічні засади дослідження підліткового віку в контексті завдань сучасної психології / О. В. Зонтов // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПНУ. Проблеми загальної та педагогічної психології, 2010. – Т. XII. ч. 3. – С. 171-179.
5. Протопресв. Василий Зеньковский. Педагогика / В. Зеньковский; [вст. ст. протопресвитера Бориса Бобринского]. – К.: Всеукраїнське православне педагогічне товариство, 2006. – 144 с.
6. Січкарь А. Д. Становлення інституту підготовки фахівців з дошкільної освіти в Українській народній республіці / А. Січкарь // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 4. – С. 191-194.
7. Слободянюк Т. Б. Становлення та розвиток професійної підготовки фахівців з дошкільного виховання в Україні (кінець XIX – початок XX-го століття): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.Б. Слободянюк; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.

В статті представлений огляд положень психології дитинства в роботах Василя Зеньковського, що стосуються духовно-нравственного виховання дитини. Автор характеризує значення досвіду видатного педагога, богослова і філософа в розв'язанні проблем формування моральних якостей дитини, релігійної освіти в дитячому віці.

Ключевые слова: *виховання, духовність, моральність, дитина.*

An overview of the provisions of the psychology of childhood in the works of Basil Zenkivsky relating to spiritual and moral upbringing of the child. The author describes the importance of experience outstanding educator, theologian and philosopher to address the formation of moral traits of the child, religious education in childhood.

Keywords: *education, spirituality, morality, the child.*

Канарова О.В. - асистент кафедри соціальної педагогіки та дошкільної освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (м. Мелітополь, Україна).

*Рецензент – доктор педагогічних наук, доцент
Л.Ю. Москальова*

УДК 37.035.3-053.67

ТРУДОВЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У НАРОДНО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

Г.П. Ковальчук

У статті аналізується значення народної педагогіки у трудовому становленні дітей та підлітків. Автором здійснено спробу наукового осмислення використання величезного народно-педагогічного потенціалу щодо формування необхідних виробничо-трудоувих умінь і навичок у молодого покоління з метою підготовки їх до життя.

Ключові слова: *виробничо-трудоуві навички, праця, трудове виховання, народна педагогіка, молоде покоління, трудові традиції, виховання в сім'ї, трудова діяльність.*